

Adel under pres

TYSK ELLER DANSK »SONDERWEG«?

AF

NIELS CLEMMENSEN

Anledningen til de følgende overvejelser er udgivelsen af Heinz Reifs værk om den tyske adel i det 19. og 20. århundrede.¹ Det er således tankevækkende, at den tyske adel vil være en uomgængelig faktor i enhver fremstilling af nyere tysk historie, mens adelens udgrænsning synes at være et lige så selvfølgelig valg for danske historikere.² Det er ikke hensigten med disse linier at plædere for en »rehabilitering« eller »apologi«, men i stedet gøre opmærksom på, at der i studiet af førmoderne eliter foreligger en frugtbar indfaldsvinkel til forståelse af moderniseringsprocessen. Ikke mindst i et europæisk perspektiv kan adelens sociale og politiske strategier efter sammenbruddet af l'ancien régime kaste nyt lys over den nationale udvikling i de forskellige lande og dens historiografiske stereotyper. Denne indsigt har også været en væsentlig motivering for det igangværende komparative forskningsprojekt om agrariske eliter i Central- og Nordeuropa i det 19. århundrede, hvor godsadelen indgår som en væsentlig parameter i sammenligningen af de berørte regioner eller lande.³ I denne sammenhæng må det betegnes

¹ Heinz Reif: *Adel im 19. und 20. Jahrhundert*, Lothar Gall o.a. (Hg.), Enzyklopädie Deutscher Geschichte, bd. 55 (München: R. Oldenbourg Verlag 1999).

² Denne tilsidesættelse har fået et solidt grundlag i den meget negative vurdering af godsadelens historiske rolle i det 19. århundredes folkelige og videnskabelige historieskrivning. Se f.eks. Claus Bjørn, »Landboreformerne i den danske skoles historielærebøger« i *Årbog for dansk Skolehistorie*, 1974; Thorkild Kjærgaard, »Gårdmandslinien i dansk historieskrivning« i *Fortid og Nutid*, XXVIII (1979); Vagn Oluf Nielsen, »Landboreformerne som politisk dannelse« i *Den jyske Historiker*, 45(1988); Knud Jespersen, »Dristig skal sig Funken te, vil den vorde Lue« i *Om Danmarks historie 1900-1920*, Festskrift til Tage Kaarsted (Odense Universitetsforlag 1988).

³ *Agrarische Eliten im ostelbischen Deutschland, Nordeuropa und Ostmitteleuropa im 19. Jahrhundert*, under ledelse af Bo Stråth (Firenze), Heinz Reif (Berlin) og Michael G. Müller (Halle).

som et historiografisk slående fænomen, at adelen i en moderniseringskontekst har været et upåagtet tema i dansk forskning. Dette fravær kan givetvis pege på nogle særlige historiske forudsætninger, ligesom den tyske adels helt selvfølgelige status som forskningstema kan pege på nogle særlige forudsætninger i tysk historie. Heinz Reifs nyudkomne værk kan derfor i høj grad bidrage med nye indsigter og nye indfaldsvinkler også til den danske udvikling og uddybe forståelsen af de nationale særtræk. I det følgende skal der argumenteres for dette synspunkt, men først en gennemgang af Reifs værk og dets tema.

Værket indgår som bind 55 i serien *Enzyklopädie deutscher Geschichte*, der er tænkt som et arbejdsinstrument for fagfolk og interesserede lægmænd. Begrebet »tysk historie« skal forstås som samtidens opfattelse og definition, men den regionale afgrænsning er i øvrigt blevet overladt til de enkelte forfatteres skøn. I dette tilfælde dækker fremstillingen territoriet for medlemstaterne af det tyske forbund eksklusive Østrig. Selv med denne udeladelse er der tale om et herkulesarbejde, der på en begrænset plads skal dække de regionale variationer inden for 36 fyrstestater, der dog i 1918 var blevet reduceret til knap en snes. Fremstillingen er disponeret i tre hovedafsnit, henholdsvis et »encyklopædisk overblik«, en forskningsoversigt og en tematisk opbygget kilde- og litteraturfortegnelse på 355 numre. Endvidere er bogen forsynet med udførlige person, sted- og sagregistre. Forfatteren kan i væsentlig grad trække på sine egne omfattende studier af den katolske adel i Westfalen, hvad der har betydet et tiltrængt korrektiv til den entydige identifikation af den tyske adel med de protestantiske, østelbiske junkere.⁴

For en dansk læser rejser Reifs værk spørgsmålet, om den danske model med dens tradition for politisk konsensus og folkelig deltagelse kan tænkes uden den politiske udgrænsning af adelen og omvendt, om den tyske udvikling kan tænkes uden en hegemonisk adel. Det sidste spørgsmål besvarer forfatteren benægtende uden derfor at forfalde til enøjet determinisme og moralisme. Adelen var en uomgængelig faktor – omend langt fra den eneste – der begunstigede tendenserne i den preussiske øvrighedsstat på bekostning af andre tendenser. I et afsluttende kapitel, »Perspektiven künftiger Adelforschung«, konstaterer forfatteren således, at den tyske adels gennemslagskraft i stat og samfund skal tolkes i samspillet med borgerskabet og det borgerlige samfunds struktur. Max Webers problemstilling, hvorfor det ikke lykkedes

⁴ Heinz Reif, *Westfälischer Adel 1770-1860. Vom Herrschaftsstand zur regionalen Elite* (Göttingen 1979). Endvidere adskillige bidrag om adelsmentalitet og adelspolitik.

at formere alternative politiske eliter med borgerlige værdier, står altså fremdeles som en helt central forskningsopgave.

En tysk »Sonderweg«?

Max Weber har været en afgørende inspiration for fortalerne for den såkaldte tyske »Sonderweg«, hvor det nationalsocialistiske diktatur er blevet set i kontinuiteten fra kejserriget og de fejlslagne borgerlige revolutioner i 1848. Det »særlige« opfattes i denne tolkning som en afvigelse fra den vesteuropæiske norm i form af en autoritær, fortrinsvis preussisk variant – for ikke at sige anomali – i moderniseringsprocessen, hvor den tysk-preussiske adel, »junkerne«, tillægges en afgørende og skæbnesvanger rolle. Fra denne magtfulde førmoderne herskerelite blev den politiske kultur gennemtrængt af feudale værdier, og Tyskland præget af en usamtidighed mellem den politiske kultur og den økonomiske og bureaukratiske modernisering. Det borgerskab, der kunne have repræsenteret et alternativ, overtog i stedet de aristokratiske værdier gennem gods køb og indgifte i adelen og lod sig politisk pacificere af Bismarcks nationale politik. Både socialt og politisk var der således tale om en »mangel på borgerlighed«. ⁵ Med sit kritiske potentiale har Sonderweg-tesen haft en betydelig gennemslagskraft i efterkrigsgenerationens opgør med fortiden, men teoriens fokus på forudsætningerne for det nationalsocialistiske diktatur har ifølge dens kritikere sløret blikket for alternativer og nuancer i den fortidige virkelighed. ⁶ Set i perspektivet af 1933 kan der utvivlsomt påvises en kontinuitet tilbage til den preussiske øvrighedsstat og længere bagud, men i et samtidigt perspektiv tegnede der sig også andre fremtidsmuligheder, hvorfra der kan trækkes en linie til den demokratiske Weimarrepublik og frem til forbundsrepublikken. Udviklingen var altså ikke så ensopret endda.

Denne opfattelse deles tydeligvis af Reif, hvis fremstilling i mangt og meget kan opfattes som en tilbagevisning af tesens præmisser og dens inspiration fra Weber. I sin problemstyrede gennemgang har Reif således argumenteret for, at diskussionen af tysk politisk kultur og adelens rolle må føres på et væsentligt mere nuanceret grundlag. Snarere end en historisk kategori må de forkætrede »junkere« opfattes som et poli-

⁵ Se Jürgen Kocka, »Der deutsche Sonderweg« i *German Studies Review*, 5(1982); idem, »Bürgertum und Bürgerlichkeit als Probleme der deutschen Geschichte vom späten 18. zum frühen 20. Jahrhundert« i Jürgen Kocka (Hg.), *Bürger und Bürgerlichkeit im 19. Jahrhundert* (Göttingen 1987), s. 48-54.

⁶ Thomas Nipperdey, »1933 und Kontinuität der deutschen Geschichte« i *Historische Zeitschrift*, 227 (1978).

tisk kampbegreb, hvormed de er blevet tillagt en funktion som synde-
bukke for snart sagt alt det negative i nyere tysk historie.⁷ I stedet har
Reif ønsket at frigøre adelsbegrebet fra dets politiske og moralske kon-
notationer for at afdække, hvad han opfatter som kernen i adelsbegre-
bet og dets transformation i det borgerlige samfund. Det retter op-
mærksomheden mod temaer som adelens mentalitet og standskultur,
dens familiepolitik, dens socialiserings- og karrieremønstre og dens for-
hold til andre sociale og kulturelle miljøer. Med dette udgangspunkt
manøvrerer Reif mellem gængse polariserede stereotyper og demonte-
rer væsentlige præmisser for Sonderweg-tesen, uden at adelen derfor
fraskrives sin væsentlige position i de herskende eliter, eller opfattelsen
af nogle for det tysk-preussiske system særlige karakteristika afvises.

Den tyske adel mellem l'ancien régime og forbundsrepublikken

Der lægges ud med en gennemgang af adelens struktur i de forskellige
adelslandskaber. I Rheinbundstaterne var adelen langt mere heterogen
end i det østelske område og stod i en mere udsat position som følge
af Napoleons og senere Wienerkongressens mange mediatiseringer,
hvorved en række fyrstestater blev indlemmet i andre stater. De detro-
niserede fyrstehuse udgjorde en ny højadel, de såkaldte Standesherrn,
i latent opposition til deres nye landsherrer, der prøvede at skabe en
modvægt i form af en tjeneste- og embedsadel. Samtidig mistede den
katolske stiftsadel sine indbringende kirkelige embeder, hvormed de
yngre sønner hidtil var blevet forsørget. I det nordtyske og østelske
område blev adelen ikke konfronteret med de samme erfaringer af
brud og tab. Truslen kom i stedet fra den bureaukratiske enevældes
reformbestræbelser, men grundlæggende kunne adelen profitere af
sine personlige forbindelser til monarken og var allerede i vid ud-
strækning blevet integreret i Hohenzollernes absolutistiske stat som ny
statslig funktionselite. Sideløbende med den regionale differentiering
og på tværs af denne var den tyske adel igen differentieret efter sociale,
økonomiske og konfessionelle kriterier. Den jordløse »fattigadel« blev
et stadig større problem, og adelen måtte udvikle forskellige strategier
for at opretholde slægtens status.

⁷ »Junkerne« har dannet kernen i et negativt adelsparadigme, mens det engelske ari-
stokrati er blevet fremhævet som dets positive modstykke. Hanna Schissler, »Die Junker.
Zur Sozialgeschichte und historischen Bedeutung der agrarischen Elite in Preussen« i
Hans-Jürgen Puhle o.a. (Hg.), *Preussen im Rückblick* (Göttingen 1980), s. 112-122. For en
gennemgang af junker-begrebet med hovedvægten lagt på DDR-historiografien, se Ilona
Buchsteiner, »Zum Begriff des Junkers in der DDR-Literatur der 80er Jahre« i *Jahrbuch
für Wirtschaftsgeschichte*, 2 (1991).

Det centrale element i disse strategier var bestræbelsen på at sikre jordbesiddelsen inden for slægten. I afsnittet om adelens besiddelses- og formueforhold peger Reif på to familiepolitiske strategier. Mod vest og syd var de store godser båndlagte fideikommiser. Det sikrede en betydelig stabilitet i godsbesiddelsen, mens godserne i det østbiske område typisk var forlenet til den samlede hånd, hvorved alle agnater blev arveberettiget. Det skabte en betydelig mobilitet i godsbesiddelsen, hvad der bl.a. har fået Max Weber til at tale om junkernes »økonomiske dødskamp«,⁸ men mobiliteten var kun tilsyneladende. Systemet kunne føre til en opsplitning af ejendommen, men som regel forblev den på adelige hænder eller vendte tilbage til den oprindelige gren af slægten, og fra midten af århundredet blev der også i det østbiske område grundlagt fideikommiser i stor stil. Sammenlignet med Danmark er det således karakteristisk, at alle liberale og bureaukratiske bestræbelser på at forbyde dannelsen af majorater forblev futile. I det store og hele, konstaterer Reif, blev det 19. århundrede en periode af økonomisk stabilisering og fremgang for godsadelen, hvormed han også rammer en pæl igennem den opfattelse, at liberaliseringen af jordbesiddelsen i 1807 skulle have medført, at borgerlige fortrængte adelen fra godsbesiddelsen. De store latifundier tilhørte fremdeles adelen, således at de adelige storgodsejere endnu i 1914 var blandt Tysklands rigeste mænd og kunne fortrænge handel og industri til en andenplads.

Ved siden af jordbesiddelsen havde adelen i det gamle rige en privilegeret adkomst til de betydelige poster i forvaltning og militær, og trods reformer lykkedes det den at fastholde sine positioner. Under den i og for sig misvisende titel »Vom Amt zur Profession« fremstilles det, hvordan adelen netop *ikke* blev ramt af professionaliseringen i modsætning til i Danmark, hvor enevælden skabte et professionelt militær og bureaukрати på bekostning af adelens tilskrevne positioner. Den tyske adels fortrinsstilling opretholdtes dog især i Preussen, men positionsanalyser kan godtgøre, at den såkaldte »adelspyramide«, hvorefter adelen besatte de mest prestigefyldte og magtfulde positioner, gjorde sig gældende i hele det tyske område.

Sammenfattende har Reif således leveret et overbevisende korrektiv til Webers slagkraftige tese om en junkerklasse i »dødskamp« og i stedet

⁸ Max Weber, »Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik«, Horst Baier o.a. (Hg.), *Max Weber Gesamtausgabe*, Abteilung I bd. 4 (Tübingen 1993). Oprindeligt holdt som forelæsning ved Max Webers tiltrædelse som professor i statsvidenskab ved universitetet i Freiburg 1895. I forelæsningen fremstilles de østbiske junkere som borgerliggjorte kriseramte kapitalister uden de nødvendige sociale og kulturelle forudsætninger for at udfylde rollen som politisk herskende klasse.

tegnet billedet af en overordentlig livskraftig tysk adel, der i høj grad formåede at fastholde sine sociale og økonomiske positioner på trods af revolution og bureaukratisk reformabsolutisme. Men sådan kunne adelen naturligvis ikke selv opleve det. Den måtte hele tiden tænke i defensive strategier, og politikken blev det prisme, hvorigennem adelens forskelligartede forudsætninger og overlevelsestrategier brødes efter sammenbruddet af l'ancien régime. Adelen's politiske adfærd er da også det enkelttema, som forfatteren har viet den største opmærksomhed, hvad der naturligvis også skal ses i sammenhæng med den tyske historikerdebat.

I Rheinbundstaterne var truslen fra den bureaukratiske enevælde og dens embedskorps langt mere nærværende end i øst, hvor adelsrestaurationen begünstigedes af fyrsterne og neostændiske forfatninger, der entydigt tilgodeså den jordbesiddende adel. Det førte til en spaltning af adelskonservatismen i en katolsk vestlig variant og en protestantisk østlig. I de vestlige provinser var den katolske adels situation ikke ulig den danske adels efter 1660, men adelen kunne transformere sine feudale positioner til nye elitepositioner i den katolske lægmandsbevægelse og dens mange sociale og politiske forgreninger. Kirkekamp og kulturkamp kunne således tilføre adelen en ny legitimitet som regional elite i opposition mod det dominerende østelbiske Preussen.⁹ Mens den katolske adel derfor måtte søge en vis folkelig støtte gennem de forfatningsmæssige organer i landdage og parlamenter, kunne den protestantisk østelbiske adel i stedet forlade sig på sine personlige relationer til fyrsten og sin overvældende repræsentation i forvaltning og militær. Man behøvede altså ikke underbygge sin position ad parlamentarisk vej. Det var denne variant, der i kejserriget udvikledes til en antiparlamentarisk agrar interessepolitik inden for »Bund der Landwirte« og videre over Weimarrepublikkens radikal-konservative völkische bevægelser leverede det adelige potentiale til nationalsocialismens élite, mens den katolske variant fandt sit politiske ståsted i Zentrum og videreførte sin anti-borussiske holdning i en vis distancering til det nationalsocialistiske diktatur.

I sine bestræbelser på at nuancere billedet af den tyske adel i forhold til det klassiske fjendebillede af den preussiske junker lægger forfatteren stor vægt på alternativerne til den agrare og autoritære adelskonservatisme. I årene op til 1848 forelå således et potentiale for en allian-

⁹ Heinz Reif, »Mediator between Throne and People. The Split in Aristocratic Conservatism in 19th Century Germany« i Bo Stråth (ed.), *Language and the Construction of Class Identities* (Göteborg 1990).

ce med det liberale borgerskab, betinget af den fælles opposition til den bureaukratiske enevælde. Alligevel blev adelsliberalismen aldrig et reelt alternativ. Erfaringerne fra 1848 forankrede adelen på den konservative fløj, og senere forsøg på at skabe en mere åben elitedannelse forblev futile. Adelen dominerende overlevelsestrategi satsede i stedet på indre reform i form af en opstramning af adelig identitet og eksklusivitet. Der var således hverken tale om en »borgerliggørelse« af adelen eller en »feudalisering« af borgerskabet, således som adelen dominans er blevet forklaret af Max Weber.¹⁰ Selv om adelen sammen med bourgeoisiet og embedsborgerskabet udgjorde toppen af det statslige magtapparat, assimilerede de to grupper ikke, men fastholdt deres sociale og kulturelle egenart.

Det lykkedes derfor ikke – til forfatterens tydelige beklagelse – at skabe en åben politisk elite efter engelsk mønster. Det ikke ubetydelige adelige islæt i nationalsocialismens ledelseslag ses således som en konsekvens af adelen søgen efter nye elitepositioner. Tilbage står altså Webers problemstilling om årsagerne til, at kejserrigets politiske kultur i overvejende grad blev præget af aristokratiske idealer. Forfatteren peger her på nogle adelspecifikke faktorer som konge- og fyrstemagtens adelsbeskyttelse og den østelbiske godsadels tilegnelse af massepolitikens manipulerende teknikker, men fastslår, at svaret i lige så høj grad bør inddrage borgerskabet. Adelen position var ikke et specifikt adeligt spørgsmål, men var i høj grad også betinget af interaktionen med den borgerlige elite. For så vidt er forfatteren her på linie med Weber, men derefter skilles vandene. Da Weber i 1918 gjorde regnskab op, søgte han forklaringen i borgerskabets »feje vilje til afmagt« og mangel på »statsborgerlig stolthed«. Borgerskabet havde ofret sin politiske selvstændighed til junkerne til gengæld for sociale og økonomiske privilegier, hvad Weber måtte opfatte som et paradoks, fordi han hovedsagelig forstod junkerne som en borgerliggjort og »økonomisk synkende klasse« af kriseramte kapitalister.¹¹ Denne opfattelse må imidlertid afvises i lyset af Reifs resultater. Det er forfatterens grundlæggende og veldokumenterede tese, at der indgik andre og meget væsentlige komponenter i adelen ressourcer end de blot økonomiske, nemlig hele den historiske og kulturelle kapital, som adelen selv gjorde til hovedpro-

¹⁰ Max Weber, »Agrarstatistische und sozialpolitische Betrachtungen zur Fideikommissfrage in Preussen«, Horst Baier o.a. (Hg.), *Max Weber Gesamtausgabe*, Abteilung I bd. 8 (Göttingen 1998). Weber beskæftiger sig her med borgerliges oprettelse af fideikommiss, som han så som et udtryk for feudale præventioner.

¹¹ Max Weber, »Deutschlands künftige Staatsform«, Horst Baier o.a. (Hg.), *Max Weber Gesamtausgabe*, Abteilung I bd. 16 (Tübingen 1998), s. 106.

jektet i sin vellykkede strategi for overlevelse. Dette aspekt må naturligvis også indgå i vurderingen af borgerskabets kompromis med adelen og de behov, der motiverede det. Ved at rette søgelyset på den adelige identitet og adelens interaktion med det borgerlige samfund har Reif således taget luften ud af opfattelsen af junkerne som fanebærere for en udvikling, hvor alle veje førte til 1933. Perspektivet rettes fremad og kontinuiteten underkendes ikke, men det rettes i høj grad også bagud til adelens arvegods som førmoderne elite og udad til andre samtidige eliter.

Heinz Reif har således rejst nogle spændende synsvinkler på adelen i moderniteten, men det forekommer alligevel denne anmelder, at forfatteren ved at lægge fokus på elitekonceptet og forholdet til de borgerlige eliter i nogen grad har forbigået bønderne, der både leverede fodfolket til adelskonservatismen og legitimeringen af adelens ledelsespositioner i de agrare massebevægelser. Ikke mindst en komparation med danske forhold kunne tyde på, at relationerne mellem bønder og godsejere har spillet en afgørende rolle for udviklingen i de to lande og kan bidrage til en forståelse af de nationale forskelle. Afslutningsvis skal derfor skitseres nogle perspektiver for en sådan komparation, hvor jeg har valgt Preussen-Tyskland som sammenligningsgrundlag, selv om det indebærer en risiko for generaliseringer af den type, som forfatteren advarer imod. Forenklingen og generaliseringen skal imidlertid tjene som analytisk redskab i komparationen. I den sammenhæng kan man efter min overbevisning tale om nationale »Sonderwege«, når man blot fastholder, at der er tale om idealtyper, uden at der dermed er forbundet en ambition om at beskrive den fortidige virkelighed med alle dens nuancer og potentialer. Trods det differentierede og heterogene billede, som Reif har tegnet af den tyske adel, kan det næppe bestrides – og bestrides heller ikke af Reif – at Preussen og den preussiske adel blev den dominante faktor i det tyske kejserriges politiske kultur og organiseringen af de agrare interesser.

En dansk »Sonderweg«

Det turde være overflødigt at gøre opmærksom på, at de historiske forudsætninger for den preussiske og danske adel ved indgangen til det 19. århundrede var væsensforskellige. Med enevældens indførelse var den danske adel blevet elimineret som politisk korporation og havde mistet sin forret til embeder og sit monopol på de adelige sædegårde. Adelen som stand var dermed blevet adskilt fra jordbesiddelsen, og adelsbegrebet var yderligere blevet udvandet af de mange nobiliteringer.

ger og Christian V's nye lensadel.¹² I de tyske stater indledtes denne proces først for alvor med opløsningen af Det tysk-romerske Rige i 1806, og det adelige monopol på jordbesiddelsen havde indtil da kunnet trække på en næsten ubrudt historisk tradition. Endnu i 1885 var halvdelen af de preussiske riddergodser forblevet på adelige hænder og knap 40% af samtlige store jordejendomme, og adelsandelen voksede i takt med størrelsen og stabiliteten i besiddelsen, således at adelen typisk sad på de store latifundier.¹³ Når der i de preussiske provinsial- og kredsstænder og i det preussiske herrehus var indrømmet en særlig repræsentation til de store riddergodser og den gamle nedarvede grundbesiddelse – »alter und befestigter Grundbesitz« (100 år i samme familie) – var det altså i realiteten en begunstiggelse af godsadelen. Samtidig bibeholdte riddergodserne helt frem til kejserrigets fald væsentlige funktioner i lokalforvaltningen og justitsvæsenet, og godsbesiddelsen var også grundlaget for adelens ledende positioner i den militære og civile forvaltning. I modsætning til den åbne engelske adel fik den preussiske arveadel nemlig kun i meget begrænset omfang tilført nye ressourcer gennem nobiliteringer og fastholdt helt bevidst sin eksklusivitet i forhold til de borgerlige opkomlinge.¹⁴ Det adelige hegemoni beroede altså på kombinationen af arveadel og godsbesiddelse, og det store landbrugs klasseinteresser kunne på den måde blive et redskab for adelens standspolitik og overlevelsestrategi. Dette forhold kan også forklare, hvorfor adelen trods sin permanente og skærpede mindretalsposition kunne fastholde sin dominans i det tyske kejserrige.¹⁵

For Danmarks vedkommende foreligger der ikke en samlet opgørelse over den adelige godsbesiddelse i det 19. århundrede, men mine

¹² Jf. oversigter: Nils G. Bartholdy, »Adelsbegrebet under den ældre enevælde. Sammenhængen med privilegier og rang i tiden 1660-1730« i *Historisk Tidsskrift*, 12. Rk. V, 1971; Knud Jespersen, »Danmarks Riges Adel – en truet art. Træk af debatten om adelsbegrebet 1790-1934« i *Folk og erhverv*, tilegnet Hans Chr. Johansen (Odense Universitetsforlag 1995).

¹³ Heinz Reif: *Adel im 19. und 20. Jahrhundert*, Lothar Gall o.a. (Hg.), Enzyklopädie Deutscher Geschichte, bd. 55 (München 1999), s. 9 og s. 68f.

¹⁴ Ibid. s. 34.

¹⁵ Fra 1815/30 til 1925 sank adelens andel (eksklusive personadel) af den samlede befolkning fra ca. 0.5% til mindre end 0.1%, eller fra skønsvist 140.000 personer til 60-70.000 personer, ibid. s. 8f. Der foreligger mig bekendt ikke troværdige kvantitative beregninger over antallet af adelige eller adelige slægter i Danmark i samme periode, men omkring 1900 omfattede den danske adel rundt regnet 2.500 voksne personer. Knud Jespersen, »Dristig skal sig funken te, vil den vorde Lue« i *Om Danmarks historie 1900-1920*, Festskrift til Tage Kaarsted (Odense Universitetsforlag 1988), s. 154. I øvrigt vil en numerisk sammenligning være uden synderlig betydning i denne sammenhæng, da adelens politiske betydning, respektive manglende politiske betydning, var et spørgsmål om de historiske og økonomiske ressourcer, adelen rådede over.

egne beregninger over besiddelsesforholdene i Præstø og Randers amter tyder på, at der ligesom i Preussen var tale om en adelspyramide i ejendomsfordelingen, og at den adelige jordbesiddelse var mere stabil end den borgerlige.¹⁶ Der forelå imidlertid ikke under enevælden en forfatningsmæssig ækvivalens til det preussiske herrehus eller de preussiske provinsialstænder, der kunne fungere som platform for en adelig standspolitik, og junigrundloven ophævede endegyldigt alle adelige privilegier, selv om de havde været nok så beskedne. Ved overgangen til den borgerlige stat i 1848 var mulighederne for en specifik adelig politik i Danmark altså for længst udtømt, og der manglede de historiske forudsætninger for, at godsadelen som i Preussen kunne transformere feudale positioner til nye statslige eller regionale elitepositioner. Den danske adels politiske potentiale må i stedet ses i sammenhæng med dens klassetilhørsforhold til den store jordbesiddelse, og det vil ikke være rimeligt at isolere godsadelen som politisk gruppe i forhold til de borgerlige godsejere. For adelen måtte det blive et spørgsmål om dens evne og vilje til at føre standspolitik i ly af det store landbrugs klasseinteresser i samspil med eller modspil til de borgerlige klassefæller. Samtidig vil det være rimeligt at begrænse termen »godsadel« til gruppen af majoratsbesiddere, altså besiddere af len- og stamhuse, samt de godsejere, der tilhørte disse familier, da de historiske og kulturelle forudsætninger for en adelig identitet hovedsagelig fandtes inden for dette lag.

I et komparativt perspektiv bliver det altså ikke et spørgsmål om, hvorfor det ikke lykkedes den danske godsadel som stand at mobilisere bønderne i en konservativ agrar bevægelse med sig selv som bannerfører, sådan som det skete i Preussen, for det svar vil være givet på forhånd. Spørgsmålet bliver derimod, hvorfor det ikke viste sig muligt for godsejerklassen og navnlig klassens økonomisk førende lag, godsadelen, at

¹⁶ Af de 39 privilegerede sædegårde i Præstø amt i 1850 hørte 11 under majorater fordelt på 5 højadelige besiddere (grever og baroner), mens højadelen yderligere ejede 6 sædegårde som ubundne besiddelser, i alt 17 sædegårde fordelt på 10 højadelige besiddere. I Statistisk tabelværk er hartkornet specificeret for 13 af disse gårde, hvoraf de 9 var på mere end 400 td. htk., nemlig 6 under majoraterne og 3 ubundne sædegårde. De resterende 22 sædegårde tilhørte anden adel og borgerlige fordelt på 18 ejere, og blandt disse gårde var der 7 med mere end 400 td. htk. Både ejendomskoncentrationen og størrelsen voksede altså med højadelens andel, hvad der naturligvis hang sammen med de fastsatte minimumskrav til majoraternes størrelse, men hvis man i stedet betragter de borgerlige sædegårde som en selvstændig kategori i forhold til samtlige adelige sædegårde, var forskellen endnu mere udtalt. På øerne var godskoncentrationen væsentlig mere udtalt end i Jylland og andelen af adelige godsejere meget større, men tendensen var den samme i Randers amt, for så vidt angår sædegårdernes størrelse. Statistisk Departement, *Statistisk Tabelværk* II,6, 1852 (baseret på undersøgelser af de privilegerede sædegårdsejeres sociale proveniens i Præstø og Randers amter).

udmønte sine klasseressourcer politisk til at etablere en agrar alliance med gårdmandsklassen på grundlag af fælles erhvervsinteresser. Selv om 1866-grundloven i ganske høj grad blev markedsført under denne parole, skulle forfatningskampen som bekendt blive et entydigt dementi af denne alliances bæredygtighed og tage luften ud af enhver illusion om, at fremtiden lå i en godsejerdomineret agrar politik. Der var ikke i Danmark basis for et Bund der Landwirte, der kunne cementere storlandbrugets politiske hegemoni. Selv om man naturligvis ikke må undervurdere Estrups personlige ansvar for, at en sådan agrar massepolitik ikke kunne realiseres i Danmark, må forklaringen utvivlsomt søges i de forskellige historiske betingelser for relationen mellem bønder og godsejere i de to lande.

For det første kunne den danske godsadel ikke trække på den samme kontinuitet og legitimitet som herskerklasse og dermed forlene godsejernes klasseinteresser med adelskabets prestige. Tværtimod fungerede enhver association til adel som en politisk klods om benet på godsejerne. Ideologisk havde den danske enevælde legitimeret sig i en meritokratisk borgerlig tradition, og i praksis havde den sat handling bag ordene gennem en i europæisk sammenhæng udstrakt professionalisering af adelens traditionelle elitepositioner inden for bureaukrati og navnlig militær.¹⁷ Hverken blandt godsejerne eller bønderne var de mentale forudsætninger altså til stede for en transformation af det feudale rollespil mellem herre og undersåt til den moderne massepolitik, selv om der kan peges på tendenser i denne retning på det lokale niveau. De patriarkalske relationer overlevede i bedste velgående på de gamle slægtsgodser, og i det nyetablerede kommunale selvstyre var der klare vidnesbyrd om en konsensus mellem gårdmænd og store landejendomsbesiddere.¹⁸ For godsejerne kunne der derfor være anledning til at overføre dette lokale samarbejdsmonster til storpolitikken i form

¹⁷ Gunner Lind, »Noblemen, Officers and Democracy in Denmark. Values, Politics, and Interests 1660-1901« i Bo Stråth (ed.), *Language and the Construction of Class Identities* (Göteborg 1990); Leon Jespersen og E. Ladewig Petersen (red.), *Fra middelalderen til 1901*, Dansk Forvaltningshistorie, bd. I (København 2000), s. 318ff. I praksis havde adelen dog en sædvanemæssig adkomst til centraladministrationens og lokaladministrationens højeste embeder, mens både borgerlige og adelige godsejere varetog væsentlige dele af lokalforvaltningen i tilknytning til godsbesiddelsen.

¹⁸ Palle Ove Christiansen, *A manorial world. Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750-1980* (Oslo, København, Stockholm, Oxford, Boston 1996), s. 564-571. Både i Præstø og Randers amter valgte gårdmændene i det mindste frem til 1870 godsejere (og præster) til formænd i sogneforstanderskaberne. Præstø amt var ellers et af bondevennernes kerneområder. Der var således et tydeligt skisma i bøndernes politiske adfærd i lokalpolitikken og i storpolitikken. Eget upubliceret manus, *Konflikt og konsensus i kommunen 1842-1870*.

af en samvirken mellem »store og små bønder«, og for de adelige godsejere kunne der tillige være knyttet forhåbninger om at revitalisere gamle patriarkalske relationer inden for rammerne af dette samarbejde. En række yngre majoratsbesiddere som baron Blixen-Finecke, Dallund, og lensgreve Frijs-Frijsenborg drømte således om at tilføre adelen nye elitepositioner ved at bygge bro over interesse modsætningerne mellem godsejere og fæstebønder gennem frivilligt salg af fæstegodset. Forbilledet var det engelske aristokrati, men strategien strandede på godsadelen selv, der ikke ønskede at ofre bøndergodset til fordel for flamboyante aristokratiske utopier, projektets anakronistiske karakter i øvrigt ufortalt. Bestræbelserne blev naturligvis mødt med endnu større skepsis fra de borgerlige godsejere, der på ingen måde kunne identificere sig med en adelig standspolitik for ikke at tale om bønderne, hvem rollen som feudale undersåtter i ny ikklædning kun kunne forekomme som et politisk tilbageskridt.¹⁹ Derimod lå der utvivlsomt et potentiale i et erhvervspolitisk samarbejde på demokratisk grundlag mellem »store og små bønder«, men det krævede både politiske og økonomiske indrømmelser, som godsejerne ikke ville give. I stedet lod de sig repræsentere af Estrup og hans kompromisløse konfliktpolitik, selv om Estrup i og for sig ikke var blind for de politiske gevinster i en alliance med gårdmændene.

For det andet medførte de danske landboreformers socialpolitiske sigte, at bondestanden opretholdtes som stand med monopol på bondejorden, samtidig med at fæsteforholdet videreførtes. Det gav basis for en fortsættelse af det feudale modsætningsforhold mellem godsejere og bønder og en forbitret kamp om fæstegodset, hvor begge parter ønskede at drage fordel af konjunkturgevinsten. De preussiske agrare reformer ophævede derimod bondebeskyttelsen i takt med bondefrigørelsen. Jorden blev underlagt det frie marked, mens de store og mellemstore bønder blev selvejere mod erstatning til godsejerne i form af pengeafløsning og store jordafståelser. Det gældsatte bønderne til deres tidligere godsherrer og efterlod dem med reducerede bedrifter, men på længere sigt lykkedes det alligevel de nye ejendomsbønder at kompensere for jordtabet og konsolidere sig som en agrar middelklasse. De egentlige tabere blev småbønder og husmænd, der udskiltes som et jordløst landproletariat. I en vis henseende virkede reformerne således i samme retning som i Danmark, men med den afgørende forskel, at der i økonomisk henseende ikke resterede de samme feudale knaster i

¹⁹ Niels Clemmensen, »1848 und die dänischen Gutsbesitzer. Die Gutsbesitzer zwischen Absolutismus und Demokratisierung«, i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 123 (1998).

forholdet mellem bønder og godsejere. I princippet var de to parter ligestillet som privatkapitalistiske foretagere på et liberalt jord- og arbejdsmarked. Det erhvervspolitiske interessefællesskab mellem bønder og godsejere kunne udfolde sig uhindret af historiske modsætningsforhold, og tilstedeværelsen af ledelsesressourcer i en traditionel adelig herskerelite gjorde det til rationel bondepolitik at udnytte disse ressourcer. Der er altså ingen grund til at opfatte tyske bønder som godsadelens bevidstløse stemmekvæg. Man kan i lige så høj grad opfatte det som et kompromis, der efterhånden stillede krav til den stærkere part om at mobilisere moderne massepolitiske strategier for at opretholde kompromiset, sådan som det mest udtalt skete i Bund der Landwirte.²⁰

For det tredje kunne den tyske godsadels traditionelle førerstilling over for bønderne legitimeres med en udbredt modernitetsangst. Selv om tyske bønder ligesom de danske orienterede sig mod markedet med anvendelsen af ny teknologi og nye dyrkningsmetoder, blev begrebet »bonde« tolket i en førmoderne kontekst med front mod industrialisering, urbanisering og demokrati. Bonden blev set som indbegrebet af »folket«, som det bevarende og stabile element i nationen, og i denne konservative »völkische« variant med antisemitiske undertoner var der også plads til en traditionel herskerelite som adelen. Bønder og adel fandt således et fælles orienteringsgrundlag under modernitetspresset. En lignende distance til kapitalisme og urbanisering kan påvises i de danske folkelige bevægelser, de svenske folkrörelser eller de norske folkerörsla, men uden at de var i modstrid med bøndernes praksis som moderne landmænd.²¹ Der var ganske vist meget romantisk arvegods i konceptionen om bonden, men den var også forbundet med demokratisk selvforvaltning og topnoteringer på smør og flæsk. De danske folkelige bevægelser var entydigt demokratiske og i deres opfattelse af det gode liv var der hverken rum for førmoderne eliter eller agrar demokratiforskrækkelse.

²⁰ Friedrich Lütge, *Geschichte der deutschen Agrarverfassung vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert* (Stuttgart 1963), kapitel V; Thomas Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1866-1918*, bd. I (München 1990), s. 216ff. Om Bund der Landwirte: Hans-Jürgen Puhle, *Agrarische Interessenpolitik und preussischer Konservatismus im wilhelminischen Reich 1893-1914* (Bonn-Bad Godesberg 1975), s. 37ff., 83ff., 125ff., 143ff., 213ff.

²¹ Tine Damsholt, »Kulturen og folket« i Søren Bitsch Christensen (red.), *Grundlovens Danmark* (Nationalmuseet og Landbohistorisk Selskab 2000); Lars Trägårdh, »Varieties of Volkish Ideologies. Sweden and Germany 1848-1933« og John Toler, »P J Rösiö's Cultural Revolt against Industrialism in Sweden« i Bo Stråth (ed.), *Language and the Construction of Class Identities* (Göteborg 1990); Niels Clemmensen, »Bondevenner og bondevenner – to alen af et stykke? En komparativ undersøgelse af de danske og norske bondevenneorganisationer« i *Fortid og Nutid*, 2 (1994).

For det fjerde kan de tyske bønders reaktion på moderniteten tolkes i sammenhæng med nogle strukturtræk i denne proces. Med en karakteristik af Thomas Nipperdey var der tale om en »ophobning eller samtidighed af problemer«, nemlig af stats- og nationsdannelse, urbanisering, industrialisering og dens sociale og politiske konsekvenser i retning af klassekamp og polarisering. Disse strukturtræk var fælles for alle de vesteuropæiske stater, der gennemløb udviklingen fra agrarsamfund til industrisamfund, og kan hver for sig have været lige så intensive som i Tyskland, men processen var ifølge Nipperdey særlig komprimeret i det tyske kejserrige.²² Uden at gøre mig klog på de mange komponenter i denne udvikling, forekommer det mig, at en sammenligning med Danmark kan pege på nogle forskelle, der kunne tale for Nipperdeys opfattelse. I Danmark foregik den kapitalistiske udvikling og industrialiseringen som en gradvis proces i et tæt samspil med den agrare sektor.²³ Industrien bibeholdt sin småborgerlige karakter og i ganske høj grad også arbejdsstyrken, og på det politiske niveau blev arbejderklassen tidligt integreret i bøndernes kamp for demokratiet, hvad der også har bidraget til socialdemokratiets reformistiske kurs.²⁴ Konflikt, polarisering og identitetstab har naturligvis også kendetegnet den danske moderniseringsproces, men klassealliancer og klassekompromis med bønderne som krumtap har været de fremherskende træk. Det har utvivlsomt medvirket til, at danske bønder ikke var tilgængelige for anti-modernistiske strømninger. For så vidt forholdene afveg fra udviklingen i Tyskland, kan det bidrage til en forståelse af de tyske bønders mentale og politiske reaktionsmønstre og videre til en forståelse af den tyske adels hegemoniske position i Preussen og dens marginalisering i Danmark.

²² Thomas Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1866-1918*, bd. II (München 1992), s. 879ff, 891f.

²³ Det har været almindeligt at forklare den økonomiske vækst som primært afledt af landbrugseksporten, hvorefter landbruget var den dynamiske sektor i udviklingen af kapitalistiske produktionsforhold og væksten i byerhvervene. Se f.eks. Vagn Wåhlin, »By og land. Omkring dynamikken i forholdet mellem socio-økonomisk basis, organisation, klasser og ideologi i Danmark i det 19. århundrede – forsøg til en syntese« i *Det grundtvigske bondemiljø* (Ålborg 1981); Niels Thomsen, *Hovedstrømninger 1870-1914. Idélandskabet under dansk kultur, politik og hverdagsliv* (Odense 1998), s. 18f. Kritik af denne opfattelse i Ole Hyldtoft, *Danmarks økonomiske historie 1840-1910* (Århus 1999), s. 17ff. Hyldtoft har i stedet understreget de indenlandske forudsætninger og vækstfaktorerne i byerhvervene i et mere selvstændigt samspil med landbrugssektoren, jvf. idem, *Københavns industrialisering 1840-1914* (Herning 1984), s. 74ff., 135ff., 275ff., 416f.

²⁴ Niels Finn Christiansen, »Farmers and Workers. The Role of the Labour Movement in the Process of Democratisation in Denmark 1848-1901« i Bo Stråth (ed.), *Democratisation in Scandinavia in Comparison* (Göteborg 1988).

Slutning

Denne konstatering bringer os tilbage til udgangspunktet, nemlig spørgsmålet om den tyske adel fungerede som en effektiv buffer mod borgerliggørelse og demokratisering og omvendt, om den tidlige afvæbning af den danske adel var forudsætningen for udviklingen af en borgerlig demokratisk stat. Meget taler for, at spørgsmålet må besvares bekræftende, men de forskelle, som en sådan komparation peger på, kan givetvis ikke forklares ved en isoleret betragtning af de økonomiske faktorer, hverken på makro- eller mikroniveau. Som påpeget af Reif må den tyske adels overlevelsessevne også ses i sammenhæng med alt det, der gjorde den til adel, og med de historiske forudsætninger, der begunstigede opretholdelsen af den adelige identitet og dens udfoldelse i det borgerlige samfund. I Tyskland synes der således at have hersket et misforhold mellem godsadelens politiske ressourcer og den fremadskridende økonomiske og sociale modernisering. Ganske vist var der næppe som påstået af Weber tale om, at »junkerne« stod i en økonomisk døds-kamp, som de desperat kompenserede for politisk, men alligevel vil det være rimeligt at karakterisere situationen som en asymmetri mellem det socioøkonomiske og det politiske niveau. Adels politiske hegemoni var betinget af, at den kunne mobilisere hele standens historiske og kulturelle kapital og føre den frem i en agrar massepolitik, og det har givetvis spillet en rolle, at det tilbagestående Preussen blev kejserrigets dominerende region. Her havde adelsrestorationen formået at sætte sig igennem over for statsmagtens reformbestrebelse, og her var koncentrationen af store adelige latifundier særlig udtalt, hvad der heller ikke har været uden politisk betydning. Den politiske asymmetri var altså også af regional karakter.²⁵

I Danmark var forholdet nærmest omvendt. Landbruget har ganske vist kunnet nyde godt af en uforholdsmæssig politisk bevågenhed, men i det væsentlige med bønderne som protagonister. Gennem hele det 19. århundrede var der et misforhold mellem godsejernes status som økonomisk overklasse og deres politiske gennemslagskraft, og klassens relationer til adelen var snarere et passiv end et aktiv. Adelsbegrebet kunne

²⁵ I Preussens seks østlige provinser omfattede store landejendomme på over 100 ha i 1882 42 procent af det dyrkede areal mod knap en fjerdedel i det tyske rige. Grundlaget for ejendomsstatistikken i Danmark var hartkornet. Sættes 100 ha. forsøgsvis til 12 td.htk., der var den nedre grænse for store ejendomme, kan til sammenligning anføres, at disse ejendomme i 1895 udgjorde godt 15 procent af hartkornet i Danmark. J. Conrad, »Agrarstatistische Untersuchungen. Die Latifundien im preussischen Osten« i J. Conrad (Hg.), *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*, Neue Folge bd. 16, 1888, s. 134; Statistisk Departement, *Statistiske Meddelelser* 4,24,2, 1907, s. 88f.

ikke mobiliseres som politisk ressource i godsejernes interessepolitik, lige så lidt som godsadelen kunne føre standspolitik inden for rammerne af en konservativ agrarpolitik. Et politisk sidestykke til den preussiske godsadel fandtes altså ikke. I årene op til 1848 var godsejernes vigtigste og eneste allierede den enevældige statsmagt, men i modsætning til i Preussen bristede alliancen med statsmagten ved overgangen til konstitutionelle forhold. Godsejernes klasseinteresser blev ganske vist ikke for alvor anfægtet af den borgerlige stat. De nationalliberale følte en dyb forpligtelse over for ejendomsretten og havde brug for godsejerne i kampen mod demokratiet, da euforien fra 1848 først havde lagt sig. Det kom således ikke til en ekspropriation af bøndergodset eller en ophævelse af majoraterne. I virkeligheden forudsatte det en Estrup og hans diskreditering af alt, hvad der var forbundet med godsejerpolitik, inden vejen var banet for den hårdhændede lensafløsning i 1919, der endegyldigt udslattede godsadelens magtbase. På sin vis blev det altså godsadelen, der betalte prisen for Estrups politik. Det var ganske vist ikke den, der havde tegnet højres politiske profil i provisorieårene, men den blev en velegnet syndeboek i kraft af den negative historiske symbolik, der fra den tidlige enevældes dage knyttede sig til adelsbegrebet i Danmark.

Trods det iøjnefaldende islæt af godsejere i Estrups ministerier kan det næppe betvivles, at i al fald dele af godsadelen forholdt sig ganske distanceret til hans person og hans politik. Det var en adelig fronde anført af lensgreve Mogens Frijs, der banede vejen for systemskiftet 1901, men det rejser generelt spørgsmålet, hvilken rolle adelig identitet og mentalitet spillede for de politiske optioner. Vi ved i virkeligheden alt for lidt om godsadelens overlevelsestrategier i det frembrydende borgerlige samfund, dens standskultur og familiepolitik, dens forhold til andre socialgrupper og ikke mindst til de borgerlige klassefæller. Som dokumenteret af Reif var den tyske adels vellykkede eksistenskamp forbundet med »indre reform«, en opretholdelse af adelig eksklusivitet og identitet. Det var åbenlyst også for adelen selv, at en tilsvarende strategi ikke kunne give løfte om de samme politiske resultater i Danmark,²⁶ men det udelukkede ikke, at den danske godsadel, i al fald dens top lag, tilhørte den adelige Internationale i livsform og kultur. Den

²⁶ Ved stiftelsen af Dansk Adelsforbund i 1908 tømte man således omhyggeligt foreningen for enhver politisk funktion for ikke at udfordre offentligheden og koncentrerede sig i stedet om velgørenhed og sociale opgaver inden for standen. Alligevel holdt majoratsbesidderne sig væk. Knud Jespersen, »Dristig skal sig funken te, vil den vorde Lue« i *Om Danmarks historie 1900-1920*, Festskrift til Tage Kaarsted (Odense Universitetsforlag 1988).

danske godsadel var formentlig lige så lidt som den tyske blevet reduceret til borgerlige kapitalister, men foreløbig er vi henvist til godsmonografier, enkeltbiografier og genealogiske undersøgelser, hvis vi vil danne os et billede af godsadelen som gruppe. En kollektiv biografi af gruppen med alt, hvad det indebærer af historisk og kulturelt arvegods, af dens klassetilhørsforhold til godsejerklassen og dens erhvervstilknøytning til landbruget, foreligger ikke.

Som omtalt kan der være gode grunde til, at forskningen har vendt det blinde øje til godsadel og godsejere i et moderniseringsaspekt. Sammenlignet med Storbritannien og Tyskland har adelsbegrebet været uden betydning i den borgerlige stat, og i politisk henseende måtte godsejerne kapitulere over for det 19. århundredes afgørende mærkesager, den politiske liberalisme, demokratiet og parlamentarismen. I dette perspektiv har det været nærliggende at tildele dem en rolle som antagonister og tabere i de sejrende klassers udformning af det moderne samfund, men bortset fra at godsejernes ubestridelige betydning for landbrugets teknologiske og økonomiske udvikling dermed forbigås, har traditionen tilskrevet det politiske forløb en særlig moralsk finalisme. Det gik, som det måtte og skulle gå! Med Reifs værk foreligger imidlertid et overbevisende argument for, at denne nationale selvfølgelighed ikke er så selvfølgelig endda og kunne fortjene en større opmærksomhed. Problematikeringen af det selvfølgelige kunne utvivlsomt bidrage til en forståelse af den danske samfundsudvikling og bidrage til diskussionen af en særlig dansk model i moderniseringsprocessen, hvor også alternative potentialer inddrages.